

Hoezo gesprekken voeren?

Over de geschiedenis van ons spreken

Door Erik Boers

In de oproep tot gezamenlijke reflectie over de eigen identiteit en het voeren van een interculturele dialoog wordt verondersteld dat mensen met elkaar een goed gesprek kunnen voeren en moeten voeren. Dat klinkt plausibel, maar waarop is die wens gebaseerd? Waarom hechten wij zo'n groot belang aan het voeren van gesprekken? Dit essay is een eerste verkenningstocht rond die vraag. Aan de hand van enkele tekstfragmenten onderzoek ik hoe Europese denkers in de loop der eeuwen hebben aangekeken tegen de mogelijkheid en de wenselijkheid van het voeren van een gesprek.*

Het einde van het gesprek

Het gesprek onderscheidt de mens van het dier en de beschaafde mens van de barbaar.

Met dit citaat van de hedendaagse Britse filosoof Michael Oakshott opent Stephen Miller zijn meest recente boek "Conversation, a history of a declining art". Miller bestudeert de opkomst en ondergang van de gesprekscultuur in het Engeland van de 18e eeuw. Destijds zochten mensen (mannen en vrouwen!) van alle rangen en standen elkaar op in koffiehuisen om met elkaar in gesprek te gaan over actuele thema's. Naar Millers idee hadden die gesprekken een stabiliserende werking op de politieke spanningen die er in die tijd heersten. Op een gegeven moment is die gesprekscultuur verdwenen, onder andere doordat schrijvers en dichters het belang van zwijgen en het je laten inspireren door de lege natuur benadrukten. Aan deze studie over het Engelse verleden koppelt Miller een beschrijving van gesprekscultuur in de Verenigde Staten. Hij eindigt met het luiden van de noodklok, ondanks enkele positieve ontwikkelingen. Het goede gesprek wordt bedreigd!

Als café's en restaurants dan zo vol zitten, als plaatselijke gespreksgroepen welig tieren en als op landelijke schaal Socratische Café's en Conversatie Café's steeds populairder worden, ben ik dan niet te pessimistisch als ik spreek over het einde van het gesprek?

In de eerste plaats zijn Amerikanen niet echt geïnteresseerd in gesprekken ... zij geven er de voorkeur aan om in hun vrije tijd cursussen te volgen of lezingen te bezoeken.

In de tweede plaats staat het algemene publiek vijandig tegenover een diepgaand gesprek. Men is of overdreven beleefd ('je moet je oordeel voor je houden') of men is extreem onbeleefd 'Zeg wat je voelt!'

Tenslotte: de wereld van het 'ersatz-gesprek' groeit met de dag.

Dit zijn in Millers ogen de drie grote bedreigingen voor het voortbestaan van een goede gesprekscultuur in de Verenigde Staten. En veel daarvan is eveneens herkenbaar in Nederland. Op congressen en andere soortgelijke bijeenkomsten is een spreker vooral iemand die een lezing of voordracht houdt. Ook de neiging om zich van oordelen te onthouden komen we hier veel tegen: we denken ieder het onze ervan, wisselen dat uit, maar gaan het gevecht om 'de waarheid' uit de weg. De enige waarheid bestaat immers niet in deze (postmoderne) tijd. En zo blijven we te beleefd om echt met elkaar in gesprek te gaan. Aan de anderen kant

kennen wij ook de tendens tot bruutheid in het gesprek: de straattaal rukt op. Mensen kunnen en mogen zeggen wat ze voelen; krachttermen worden niet geschuwd. In talkshows geven deze emotionele explosies het geheel een realistisch tintje. Volgens Miller is dat een erfenis van de openheidscultuur uit de jaren 60 en 70. Het is zelfs tot kunstvorm verheven in de rapmuziek. Rappers als Eminem ziet hij als de kleinkinderen van de hippies. De invloed van Hip Hop en Rap zijn niet te ontkennen op het schoolplein of op MSN. Jongeren ‘dissen’ elkaar voortdurend (d.w.z. troeven elkaar af) en gebruiken te pas en te onpas allerlei woorden die voorheen als grof bekend stonden (slet, klootzak, bitch, motherfucker ...). Als we nadenken over het belang en de toekomst van het gesprek, zullen we in ogeschouw moeten nemen wat de huidige jeugd aan gespreksvormen aanleert.

Tenslotte datgene wat Miller aanduidt met het ‘ersatz-gesprek’: de talkshows. Deze nemen hand over hand toe op de talloze televisie- en radiokanalen die ons ter beschikking staan. Men kijkt/luistert liever naar gesprekken dan dat men zelf de moeite neemt om in gesprek te raken. Voor je het weet denken mensen dat ze het voeren van een diepgravend gesprek moeten overlaten aan anderen.

Volgens Miller is het voor de mens noodzakelijk om gesprekken te voeren, want dat onderscheidt hem van het dier en de barbaar. Tegelijkertijd wijst hij op reële gevaren die het voeren van echte gesprekken bedreigen. De mensheid wordt dus bedreigd! Die gevaren herkennen wij in onze eigen omgeving, maar je kunt je afvragen of deze uniek zijn voor onze tijd. Want Cicero klaagde reeds dat er veel opleidingen voor retoren bestonden, maar geen enkele voor het voeren van een goed gesprek. En Plato’s dialogen kunnen gezien worden als talkshows op papier. De overdreven beleefdheid die elke diepgang in een gesprek onmogelijk maakt blijkt ook één van de redenen waarom de koffiehuisen zijn verdwenen aan het eind van de 18de eeuw in Groot Brittannië. Ik kom hierop terug bij de tekst van Jonathan Swift. Eerst wil ik verder terug in de tijd gaan.

Het bijbelboek Job en het recht van spreken

Eén van de weinige oudtestamentische voorbeelden van een gesprek komen we tegen in het bijbelboek Job (gedateerd tussen de 5e en 2e eeuw voor Christus) Het betreft een troostgesprek. Job wordt in het ongeluk gestort door Satan met instemming van God. Drie vrienden Elifaz, Bildad en Sofar komen naar hem toe om hun medeleven te tonen. Zeven dagen en nachten blijven ze naast hem op de grond zitten zonder iets te zeggen. Dan verheft Job zijn stem, klaagt en doet zijn beklag:

*Laat de dag dat ik geboren ben vergaan
en ook de nacht die zei: “Een jongen is verwekt.”
Laat die dag een dag van duisternis worden,
laat God in de hemel er geen acht op slaan.
Laat die dag niet baden in het licht
...
Waarom geeft God het licht aan hem
voor wie de weg verborgen blijft
wie hij de weg verspert?
Ik heb geen ander voedsel dan verdriet,
mijn klachten stromen in een vloed van tranen.
...*

Dan reageert Elifaz met zijn eerste betoog:

*Kun je verdragen dat iemand het woord tot je richt?
Maar wie zou nu kunnen zwijgen?
Velen stond je bij met raad en daad
en wie de moed ontzonk, heb je gesterkt.
Je woorden richtten hem die struikelde weer op,
aan knikkende knieën gaf je nieuwe kracht.
Maar nu word je beproefd, en je verliest de moed,
nu treft je het onheil, en je geeft het op.
Vertrouw je niet op je ontzag voor God,
geeft je onbesproken levenswandel je geen hoop?
Ken jij onschuldigen die hij ten gronde richtte?
Werden rechtschapenen ooit in het ongeluk gestort?*

Op dit eerste betoog, waarin nog hoop wordt gewekt, volgen snel Bildads woorden. Hij beschuldigt Job van hoogmoed: “Zo mag je niet praten; het is waarschijnlijk je eigen schuld”.

*Hoe lang blijf je deze dingen nog verkondigen?
Al die woorden van je – ze zijn niets dan wind.
Is God dan onrechtvaardig?
Zou de Ontzagwekkende het recht verdraaien?
Als je kinderen tegen hem gezondigd hebben,
gingen zij ten gronde aan wat zij zelf misdeden.
...*

En zo wisselen de redevoeringen elkaar af. Het is eigenlijk geen gesprek, maar een afwisseling van lange – soms zeer poëtische – betogen. Mensen hadden blijkbaar de tijd om er eens goed voor te gaan zitten. En ook de verhalenvertellers die dit bijbelboek voordroegen genoten waarschijnlijk van het declameren van deze ‘voordrachten’. Als je de tekst met hedendaagse ogen leest, lijkt het eerder een briefwisseling dan een gesprek. Dit is overigens geen onschuldige vergelijking, want ons spreken is vaak daadwerkelijk ingebed in schrijven. Een voordracht is niet zelden een lezing. Als we ons voorbereiden op een gesprek schrijven we onze bijdrage (deels) uit. En voor je het weet verleid zo’n uitgebreide schriftelijke voorbereiding je om omstandig het woord te voeren tijdens een gesprek. Een gesprek als deze tussen Job en zijn vrienden is eeuwenlang een voorbeeld geweest. Retoren oogsten in de loop der millennia voor hun vaardigheid in het houden van uitgebreide en gloedvolle betogen. Dat heeft een stempel gedrukt op onze Westerse gesprekscultuur. Wanneer wij een bijdrage willen leveren aan een gesprek houden we het zelden kort en pogen hele verhandelingen in enkele zinnen uit te spreken.

Terug naar onze uitgangsvraag: waarom hechten we zoveel belang aan het voeren van een gesprek? Het Bijbelboek Job maakt duidelijk dat de mens zijn stem mag verheffen, zelfs tegen de allerhoogste. Job verheft zijn stem, ook al wijzen zijn vrienden dat af: “Zo mag je niet spreken!” Job blijft vasthoudend: hij klaagt, roept God aan, maar veroordeelt God niet. Uiteindelijk prijst God Job en veroordeelt diens vrienden, die Hem geen recht hebben gedaan, doordat ze Jobs leed geen recht hebben gedaan. In onze cultuur waarden wij mensen die hun stem verheffen en zich te weer stellen tegen vermeend onrecht.

Plato's dialogen en de noodzaak om samen te spreken

Een tweede rolmodel voor gespreksvoering vinden we in de persoon van Socrates, die mensen in Athene kritisch bevraagt over hun opvattingen en beginselen. Ook hier ontwikkelt zich een norm over het voeren van gesprekken: je mag niet enkel je stem verheffen om de allerhoogste ter verantwoording te roepen, iets soortgelijks heb je te doen richting je medeburgers. Burgers dienen elkaar te bevragen over elkaars doen en denken, anders krijgt het goede leven geen vorm. In de wijze waarop Socrates gesprekken voert is het lange betoog echter verboden. Hij verkiest een spel van vraag en antwoord. In het onderstaande gesprek met de beroemde sofist Protagoras geeft Socrates aan dat lange betogen wat hem betreft geen zin hebben.

'Luister eens Protagoras, ik dring er evenmin op aan de conversatie verder te zetten, als 't u niet schikt; maar wilt ge converseren op zo'n wijze dat ik u volgen kan, dan ben ik uw man. Gij toch, volgens de mare die over u gaat en volgens uw eigen bewering, zijt in staat een discussie te voeren zowel in breedvoerige als in gedrongen stijl, want gij zijt een knap mens. Voor mij echter liggen die lange uitwijdingen buiten mijn bereik, hoe graag ik het ook zou willen. Maar gij die een meester zijt in beide, gij moest uw stap regelen op de mijne, om het samen-gaan mogelijk te maken. Nu ge dit echter weigert te doen en ik nog een en ander te verrichten heb, zodat ik toch niet lang genoeg zou kunnen blijven om uw langgerekte redevoeringen bij te wonen ... Ik moet zelf nl. nog ergens zijn, dus ga ik maar; nochtans zou 't me ongetwijfeld niet onaangenaam geweest zijn u te horen, zelfs in die lange uitwijdingen.

En terwijl ik dat zei, wilde ik opstaan om weg te gaan. Maar op 't ogenblik dat ik opstond vatte Callias me met zijn rechter bij de hand, en met zijn linker klampte hij zich vast aan deze sjofele plunje die ik hier aanheb, en sprak: 'Wij laten u niet gaan, Socrates; want als gij weg zijt, zal ons gesprek toch niet meer dát zijn. Daarom vraag ik u bij ons te willen blijven, want voor mij kan er geen groter genot bestaan dan een discussie te mogen aanhoren tussen u en Protagoras. Komaan, doe ons dat genoeg, aan heel het gezelschap hier'.

Een lang betoog is niet zinvol, want daarin kunnen we niet samenzijn. Dat 'samen nadenken' is waar het wat hem betreft omdraait. Al samen sprekend en nadenkend achterhalen mensen wat het goede leven inhoudt en geven ze dat goede leven vorm. Maar wie zit er in dat 'samen' waar Socrates naar verwijst? Enkel de gesprekspartners of ook het publiek? Callias laat Socrates immers niet zomaar gaan. De toeschouwers genoten van Socrates' optreden. En Socrates zal met zijn gesprekken ook zeker een didactische werking op de toehoorders hebben beoogd. Hetzelfde geldt voor zijn leerling Plato, die deze gesprekken stileerde en op papier vastlegde, opdat anderen er hun voordeel mee zouden kunnen doen. In zekere zin kun je dit beschouwen als een voorloper van de hedendaagse talkshows. Zij die Plato lezen verlustigen zich aan gesprekken door anderen gevoerd.

Wat onze uitgangsvraag betreft: volgens Socrates moeten wij, burgers, elkaar voortdurend aanspreken op datgene wat wij vanzelfsprekend vinden. Dit is de enige manier waarop wij bewust handelend vorm kunnen geven aan het goed samenleven in de (stad)staat.

St. Benedictus en de gevaren van het spreken

Naast deze positieve geluiden over het spreken zijn er in de loop der eeuwen de nodige tegengeluiden te horen. Een voorbeeld daarvan vinden we bij St. Benedictus die in de 6de eeuw zijn *Regel voor de Monniken* schrijft. Een deel van die *Regel* ontleent hij aan de woestijnvaders, de voorloper van het monnikendom. Dat waren geen spraakzame mensen.

“Ora et Labora”: tussen het bidden en werken neemt het spreken een zeer bescheiden plaats in. In de ogen van kluzenaars en contemplatieve kloosterordes kleven er allerlei risico's aan het spreken:

- Het gevaar van nieuwsgierigheid. Nieuwsgierigheid brengt verstrooiing, maakt dat een mens zich met allerlei dingen bemoeit. Zo wordt hij 'uitgegoten', leeg en oppervlakkig. In zo'n mens kan niets tot rijping komen.
- Het gevaar van het (te snel) oordelen over anderen. Zelfs wanneer we positief spreken over anderen duwen we ze in hokjes of vergelijken hen met onszelf. Het praten over anderen is vaak in feite een spreken over onszelf en wat ons bezighoudt, zonder dat we ons dat bewust zijn. Zo wordt eerlijke zelfkennis bemoeilijkt, want door te focussen op anderen vermijden we naar onszelf te kijken.
- Het gevaar van voortdurend de schijnwerpers op zichzelf richten, om zo voldoende erkenning, misschien wel bewondering, te krijgen. .

St. Benedictus wijdt een speciaal hoofdstukje in zijn *Regel* aan de zwijgzaamheid:

Hoofdstuk 6 Over de zwijgzaamheid

- 1 *Laten wij doen wat de profeet zegt: "Ik sprak: mijn wegen zal ik bewaken om niet te zondigen met mijn tong. Ik heb bij mijn mond een wacht gesteld; ik heb niet gesproken, maar ben bescheiden geweest, en zelfs over goede dingen heb ik gezwegen".*
- 2 *Hier wijst de profeet erop, dat als men goede gesprekken soms terwille van de zwijgzaamheid moet achterwege laten, men dus zeker de slechte moet vermijden omwille van de straf die op de zonde volgt.*
- 3 *Daarom zal aan volmaakte leerlingen vanwege het groot belang van het stilzwijgen maar zelden verlof gegeven worden voor een gesprek, zelfs als het goede, heilige en vruchtbare gesprekken betreft.*
- 4 *Want er staat geschreven: "Bij veel spreken kan men de zonde niet vermijden",*
- 5 *en elders: "De tong heeft macht over dood en leven".*
- 6 *Spreken en onderrichten is trouwens de taak van de meester, de leerling dient te zwijgen en te luisteren.*
- 7 *Heeft men dan ook iets te vragen aan de overste, dan vraagt men het met alle nederigheid en eerbiedige onderdanigheid.*
- 8 *Stijlloze grappen echter en ieder gepraat dat enkel dient om de lachlust op te wekken wijzen wij voor altijd en overal van de hand en wij staan niet toe, dat een leerling zijn mond opent voor dergelijke praat.*

Deze laatste regel doet mij denken aan het boek *In de naam van de roos* van Umberto Eco, waar monniken gevaar lopen als zij een verboden boek van Aristoteles over het lachen willen lezen. De neiging om de lachlust op te wekken duikt inderdaad vaak op in gesprekken. Lachen maakt het gesprek in onze hedendaagse ogen aangenaam, het breekt de spanning, het relateert de inzet. Helaas werkt het nogal besmettelijk. Voor je het weet proberen de gespreksdeelnemers de lachers op hun hand te krijgen.

Het blijft opmerkelijk: in de tweede regel wordt aanbevolen om zelfs het goede gesprek achterwege te laten! Volgens St. Benedictus hechten we te veel belang aan een goed gesprek. Dat de mens kan spreken wil nog niet zeggen dat hij ook moet spreken. We onderschatten de gevaren die de spreker bedreigen en die ervoor kunnen zorgen dat een goed gesprek al snel verwordt tot oppervlakkig en ijdel gebabbel. Veel gesprekken die ik meemaak in organisaties

beginnen goed maar ontsporen al snel: het gaat alle kanten op, mensen vervallen in oordelen en veroordelen, mensen horen zichzelf maar al te graag praten. St. Benedictus wijst ons op het belang van bewust kiezen voor verbreken van het zwijgen: waarover spreek je wel of niet? Wanneer spreek je wel of niet? Het spreken mag geen automatisme worden, want er gaan teveel gevaren schuil in het spreken zelf.

Montaigne en het genot van een goed gesprek

Weer een duizendtal jaren later, in de 16de eeuw, is de nieuwe mens opgestaan: zelfstandig denkend, niet gediensdig aan het hof noch volgzaam in het klooster. De zwijgende gehoorzaamheid laat hij achter zich. Hij spreekt zich uit, op persoonlijke titel. Hij omarmt het vrijmoedig spreken. Zo trekt Michel de Montaigne zich na een actief leven terug in zijn toren en schrijft zijn *Essays*. Openhartig noteert hij zijn gedachten over wezenlijke kwesties, bijvoorbeeld over het de kunst van het gesprek. Volgens hem gaat er niets boven een goed gesprek

De mijns inziens meest vruchtbare en natuurlijke oefening voor onze geest is het voeren van een gesprek. Ik vind het de aangenaamste bezigheid in ons leven en dat is dan ook de reden dat ik, als ik op dit moment moest kiezen, denk ik eerder mijn gezichtsvermogen zou willen verliezen dan mijn gehoor of spraak. ... In boeken studeren geeft een flauwe, matte impuls, die niet in vuur en vlam zet, terwijl het voeren van een gesprek ons iets leert en tegelijk in beweging houdt. Wanneer ik een woordenstrijd heb met een geduchte tegenstander met een sterke geest, belaagt hij me in de flank, treft me links en rechts, en zijn invallen lokken de mijne uit. De rivaliteit, de eerzucht en de strijd stimuleren me en doen me boven mezelf uitstijgen. Eensgezindheid maakt conversatie doodvervelend.

Niet door te contempleren of te studeren, maar door met elkaar in gesprek te gaan achterhalen wij de waarheid. “Het leert je wat en het brengt je in beweging”. Aan de ene kant sluit Montaigne aan bij Plato’s waardering voor het goede gesprek, aan de andere kant legt hij andere accenten. Zo is hij niet gericht op zoek naar de dialoog maar naar een twistgesprek. Rivaliteit, eerzucht en onenigheid zijn noodzakelijke voorwaarden. Het gesprek wordt gevoed door wederzijds onbegrip. Bovendien is voor Montaigne, anders dan voor Socrates, het gesprek niet gericht op het samen achterhalen van richtlijnen voor deugdzaam samenleven, maar verwerf je in dit soort gesprekken nieuwe inzichten voor jezelf. Het individuele belang staat voorop. Een gesprek is dus van belang, omdat het je verrijkt.

Jonathan Swift en de ijdelheid van het spreken

De flitsende gesprekken waaraan Montaigne refereert zouden goed model hebben kunnen staan voor de gesprekscultuur in de 18de eeuwse Engelse koffiehuisen die Miller bejubelt. Spitsvondigheid, snedigheid en gevatheid voeren daar de boventoon. Maar niet iedereen is daar van gecharmeerd. Jonathan Swift, de schrijver van onder andere *Gullivers Travels*, heeft veel koffiehuisen bezocht en heeft daarvan zijn bekomst gekregen. In de loop der tijd is de gesprekston te gecultiveerd geraakt. Het is een cultus geworden. Mensen bezoeken de koffiehuisen vooral om te tonen hoe gemakkelijk ze kunnen converseren. Swift stelt dit aan de kaak, niet door te theoretiseren, maar door zijn sterkste wapen in te zetten: de satire. Hij publiceert een handboek over de kunst van de conversatie onder het pseudoniem Simon Wagstaff Esq. Het boek geeft hij als titel mee: *A compleat collection of genteel en ingenious*

conversation according to the most polite mode and method, now used at court, and in the best companies of England, in several dialogues. Uit de inleiding:

Hoe dikwijls zien we niet aan het hof, bij familiebijeenkomsten, op grootse feesten en ander momenten van ontmoetingen dat de conversatie stil valt en uitdooft, zoals een haardvuur zonder aanvoer van brandhout Hierover dienen wij allen een treurzang te heffen. Tegen dit dreigende gevaar stel ik mij te weer in de hiernavolgende teksten. Zij bevatten een mijns inziens onfeilbaar medicijn.

We schrijven het jaar 1695, het zesde regeringsjaar van zijne majesteit Koning William de Derde - zijn naam zij bewaard tot in de eeuwigheid, hij die drie koninkrijken heeft bevrijd van honger en slavernij. Toen, reeds gevorderd tot mijn zesendertigste levensjaar, met een goede reputatie en opgenomen in de beste kringen van de stad, besloot ik om vijf ochtenden, zes diners, drie middagen en zes avonden per week door te brengen in de huizen van de meest geciviliseerde families. Ik beperkte de kring tot vijftig. Ik stapte enkel over naar een andere familie wanneer de heer of dame overleed, of verhuisde, of uit de binnencirkel geraakte, of onoverkomelijke tegenslagen te verwerken kregen of in onmin raakte met de overheid. Deze wijze handelwijze heb ik tot op de dag van vandaag gepraktiseerd; behalve wanneer ik ziek was, of terneergeslagen door het grauwe weer, of wanneer ik vier vertegenwoordigers van beider sekse onthaalde op mijn eigen adres, wat ik maandelijks doe - bij wijze van terugbetalen.

Altijd was mijn notitieboek bij de hand; en direct na het verlaten van het gezelschap, schreef ik de meest uitgelezen uitdrukkingen op die tijdens het bezoek waren voorbijgekomen. Eenmaal thuis werkte ik deze aantekeningen uit in een fraai handschrift. Daarmee bouwde ik een grote verzameling op in twaalf jaar. Maar dit liet zich nog niet vertalen in een onfeilbare methode. Dat behoefde nog eens zestien jaar van consequent doorwerken en verfijnen.

Na deze pompeuze inleiding worden enkele tafelgesprekken uitgeschreven (de dialogen), vol hoffelijkheden, woordspelingen en beeldspraak. De bedoeling is dat de lezer deze gesprekken uit zijn hoofd leert zodat hij dezelfde grapjes op het juiste moment kan inzetten.

In de tijd van Swift voerde men ‘geciviliseerde’ gesprekken om erbij te horen. Het gesprek was een aangenaam tijdverdrijf en wie zich onderscheidde in het verluchtigen van deze gesprekken was een welkome gast in gerenommeerde kringen. Overigens is dit de eerste tekst waarin zowel mannen als vrouwen als volwaardige gesprekspartners worden gezien. In andere werken van Swift maakt hij duidelijk dat de aanwezigheid van vrouwen bijdraagt aan een goed gespreksklimaat.

De ironische spiegel die Swift ons voorhoudt roept intrigerende vragen op. Hoe handhaaf je een goed gespreksklimaat zonder dit te bevriezen in ‘maniertjes’? Sterft het goede gesprek niet in beleefdheidsfrases (‘most polite mode and method’)? Dit klinkt allemaal ver weg en van vroeger tijden, maar in organisaties zorgen ‘goede maniertjes’ nog steeds voor verplating in gesprekken. Het draait niet om beleefdheidsfrases, maar om buzz-words. Je moet de juiste woorden laten vallen, dan hoor je erbij: ‘proactief’, ‘win-win’, ‘toegevoegde waarde’, ‘stakeholders’, ‘piketpaaltjes’, ‘transparantie’, ‘ondernemerschap’, ‘respect’, ‘kerncompetenties’...

(22 februari 1994)

In het verlengde van dit ‘maniërisme’ duikt nog een vraag op: hoe leer je om goede gesprekken te voeren? Kun je anderen daarin opleiden? Op die laatste vraag lijkt het ruimte aanbod op de markt van communicatieve vaardigheden een positief antwoord te geven. Maar gaan we dan niet te instrumenteel om met gesprekken, d.w.z maken we gesprekken dan niet tot een middel om bijvoorbeeld onze invloed op anderen te vergroten?

Hannah Arendt en het belang van spreken

Voor Hanna Arendt is het gesprek geen middel tot waarheidsvinding of sociale profilering, maar datgene wat mensen echt tot mensen maakt. In de twintigste eeuw maakt de filosofie een zogenaamde ‘taalwending’ door. Taal is een cruciaal element in het menszijn, in onze kennis. Taal en spreken krijgen sterk de aandacht. In het gedachtegoed van Hannah Arendt kenmerkt het gesprek de mens. In zijn handelen en spreken wordt de mens pas echt tot mens. Het actieve leven van de mens, zijn doenerigheid, categoriseert zij in drieën. De mens ‘arbeidt’ (zwoegt om te overleven op deze aarde), hij ‘werkt’ (maakt voorwerpen om het leven te veraangemen) en hij ‘handelt’ (om dingen in gang te zetten, om zich te onderscheiden). In deze laatste categorie valt spreken. Want spreken en handelen horen bij elkaar. Het is niet zo dat elke handeling begeleid moet worden door spreken. Maar de mens is aanspreekbaar op zijn handelen.

Met woord en daad voegen wij onszelf in de menselijke wereld, en deze invoeging is als een tweede geboorte, waarin wij het naakte feit van onze oorspronkelijke fysieke verschijning bevestigen en op ons nemen. Aangezien wij door geboorte zijn toetgetreden, delen wij met alle andere entiteiten de eigenschap van alteriteit ... Evenwel, alleen de mens kan alteriteit en individualiteit uitdrukken, alleen hij is in staat zichzelf te onderscheiden en zichzelf mee te delen, en niet louter iets – zoals dorst of honger, affectie, vijandigheid of vrees. Bij de mens wordt alteriteit en verschil tot uniekheid, en wat de mens door woord en daad invoegt in het gezelschap van zijn gelijken is precies die uniekheid.

...

Handelen en spreken zijn zo nauw met elkaar verbonden omdat de primordiale en specifieke menselijke daad altijd ook een antwoord moet zijn op de vraag die elke nieuwkomer gesteld wordt; “Wie ben jij?” ... zonder spreken verliest het handelen zijn actor, en wij kunnen slechts spreken van een dader van daden voor zover hij terzelfder tijd de spreker is van woorden – de spreker die zichzelf identificeert als actor en die aankondigt wat hij aan het doen is, gedaan heeft of zinnens is te doen.

Een echt gesprek kenmerkt zich doordat de mens antwoord geeft op de vraag “Wie ben jij?”. Hij verschuilt zich niet in de massa. De mens legt verantwoording af over wie hij is en wat hij doet/gaat doen/heeft gedaan. De mens is in de kern een verantwoordelijk, een verantwoordend

wezen. ‘Arbeiden’ en ‘werken’ kun je overlaten aan anderen, zelfs aan automaten. Dat maakt niet de kern uit van ons menszijn. Maar zonder ‘handelen en spreken’ besta je niet als mens. De mens dient dus te spreken, anders is hij geen mens. Dit spreken is gericht op het afleggen van individuele verantwoordelijkheid. Dit is voor Hannah Arendt een belangwekkend thema, vanuit haar studies over de Neurenberger Processen, waar Nazi kopstukken zich probeerden te verschuilen achter dienstorders en ‘het systeem’.

Voor Hannah Arendt is het dus overduidelijk dat de mens kan spreken en moet spreken, anders komt hij als mens niet tot zijn recht. En het draait in een goed gesprek om het je onderscheiden en verantwoorden als individu. Dat betekent voor degenen die meedoen aan het gesprek dat ze openstaan voor het anders zijn van de ander. Het betekent bovendien dat ze elkaar ter verantwoording roepen, maar tegelijkertijd zich vergevingsgezind opstellen. Want de mens zet vele zaken in werking waarvan hij de consequenties niet kan overzien. Wanneer er geen vergevingsgezindheid bestaat zal hij het handelen (het initiëren) gaan schuwen en zo zijn waarachtig menszijn verloochenen.

Michel Foucault en de institutionalisering van het spreken

Op 2 december 1970 spreekt Michel Foucault zijn inaugurale rede uit voor het Collège de France. Waar existentialisten als Jean Paul Sartre en fenomenologen als Hannah Arendt de nadruk leggen op de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid, onderzoekt Foucault de invloed van maatschappelijke instituties op de mogelijkheden tot spreken. Voor hem is niet zozeer de vraag of mensen kunnen, dan wel moeten spreken. Hij richt zich op de vraag: wie mag er eigenlijk spreken? En wie moet er zwijgen?

Zijn rede begint zeer poëtisch. Hij aarzelt om te beginnen. Waar Arendt de mens vooral als een ‘initiator’ ziet, daartoe deinst Foucault terug als hij moet beginnen. Hij stapt liever in een stroom die al beweegt, een betoog dat al eerder is ingezet.

In de rede die ik vandaag moet houden, en in de colleges die ik hier, wellicht jaren achtereen, zal moeten geven, had ik wel heimelijk willen binnensluipen – daartoe was ik graag in staat geweest. Liever dan het woord te nemen, had ik gewild dat ik, door dat woord omvangen, ver voorbij elk denkbaar begin was gevoerd. Het was mij lief geweest te bemerken, hoe op het ogenblik dat ik het woord nam een naamloze stem allang bezig was mij vóór te gaan. Want dan had ik alleen maar behoeven in te haken, de zin verder voeren en, bijna zonder dat iemand erop lette, me in de kleine, lege plekken ervan nestelen ...

Het verlangen zegt: ‘Ik wil liever niet gedwongen worden om zelf die hachelijke orde van het vertoog binnen te gaan; ik wil liever niet te maken hebben met de scherpe, onvermurwbare kanten ervan; ik zou liever willen dat het vertoog rondom mij stond uitgebreid als een rustige, diepe, eindeloos-open transparantie waarbinnen de anderen antwoord zouden geven op mijn wachten, en van waaruit waarheden zich één voor één zouden verheffen; ik zou me dan, in en door dat vertoog, enkel maar behoeven te laten dragen, een strandvond, niemands eigendom, verloren en gelukkig’. En de instelling antwoordt: ‘Je hoeft niet bang te zijn om te beginnen; we staan allemaal paraat om je te laten zien dat het vertoog binnen de orde van de wetten valt; dat er al sinds lang over het verschijnen ervan wordt gewaakt; dat er een plaats voor is bereid die het eert, maar tevens ontwapent en dat, mocht het soms enige macht bezitten, het die macht aan ons, en uitsluitend aan ons, ontleent.’

De instelling, het instituut, zorgt ervoor dat we niet bang hoeven te zijn om te spreken in het openbaar. Alle vertegenwoordigers bemoedigen de spreker dat zijn woorden de juiste zijn, dat hij recht van spreken heeft. Hoe zorgt het instituut daarvoor? Juist daarover gaat Foucaults lezing. Hij maakt duidelijk dat je niet naïef naar het spreken moet kijken: er zijn allerlei mechanismen gaande die ervoor zorgen dat sommigen wel mogen spreken en anderen niet. Dat sommige onderwerpen wel aan de orde komen en andere niet. Dat een bepaalde vorm van spreken wel aanzien heeft en andere niet. Dit noemt hij ‘uitsluitingsmechanismen’: Controle (verbod, taboe), Selectie (‘waanzinnigen mogen niet deelnemen’), Distributie (er is maar één enkel waar verhoog, bijv. het natuurwetenschappelijke verhoog). Voor ons nadenken over het voeren van goede gesprekken zijn deze observaties van belang. De gesprekken die we voeren staan niet los van sociale disciplineren en institutionalisering. Wanneer we gesprekken voeren of organiseren dienen we ons ervan bewust te zijn dat er sprake is van uitsluiting: Wie mogen wel meedoen en wie niet? Waarover mag wel gesproken worden en waarover niet? Welke wijze van spreken is geoorloofd en welke wordt afgewezen?

Voorlopige conclusie: Sloterdijk en het spreken als nieuwe vorm van humanisering?

Aan een eerste verkenningstocht kun je geen definitieve conclusies verbinden. Maar als je het bovenstaande in ogenschouw neemt dan wordt duidelijk dat in de oproep tot een (intercultureel) gesprek veel historische bronnen en vooringenomenheden doorklinken. In onze Westerse cultuur benadrukken we het recht tot spreken (Job), willen we in onderling overleg tot het juiste handelen komen (Socrates), dient de mens vrijmoedig te spreken (Montaigne), dienen mensen verantwoording af te leggen (Arendt). Dus de mens *kan spreken* en de mens *wil spreken*. Maar of dat altijd nodig is en tot zinnige gesprekken leidt? St. Benedictus en Jonathan Swift plaatsen daar kritische kanttekeningen bij. En bij de vraag of mensen *mogen spreken* wijst Foucault ons op enkele institutionele uitsluitingsmechanismen. Kortom: de oproep tot een goed gesprek is minder vanzelfsprekend dan ze in eerste instantie lijkt. Bovendien is het de vraag of andere culturen een zelfde visie op het gesprek hebben als wij.

Maar er klinkt nog iets belangwekkends door in deze oproep, namelijk de verwachting dat het gesprek zal bijdragen aan het beter samenleven van verschillende (bevolkings)groepen. Die verwachting gaat schuil achter Millers luiden van de noodklok: als we het kunst van het gesprek verleren, verleren wij de kunst van het samenleven! Maar waarom richt hij zijn hoop op het gesprek als beschavingsmodel?

Voor deze vraag wil ik kort stilstaan bij een tekst van Peter Sloterdijk. Het fragment is afkomstig uit zijn lezing ‘Regels voor het mensenpark’, waarin hij nadent over de toekomst van het humanisme. Het is een vervolg op Heideggers ‘Brief over het humanisme’.

Wie tegenwoordig naar de toekomst van humaniteit en humaniseringsmedia vraagt, wil eigenlijk weten of er hoop bestaat de huidige tendens tot verwildering bij de mens de baas te worden. Daarbij weegt verontrustend zwaar dat verwildering, nu als altijd, zich juist bij grote machtsontplooiing pleegt voor te doen, hetzij als directe oorlogszuchtige en imperiale bruutheid, hetzij als alledaagse bestialisering van de mens in de media van het ontremmend amusement. Voor beide vormen hebben de Romeinen het model geleverd dat op Europa zijn stempel zou drukken – enerzijds met hun alles doordringende militarisme, anderzijds door hun naar de toekomst wijzende amusementsindustrie van de bloedige spelen. Het latente thema van het humanisme is dus de ‘ontwilderings’ van de mens, en zijn latente stelling luidt: Juiste lectuur maakt tam. ...

Men kan het antieke humanisme alleen begrijpen als men het ook als stellingname in een mediaconflict opvat – dat wil zeggen als verzet van het boek tegen het amfitheater en als oppositie van de vermenschlijkende, geduldig makende, tot bezinning stemmende filosofische lectuur tegen de ontmenselijkende, ongeduldig oplaaierende sensatie- en bedwelmingstroes in de stadions. Wat de beschaafde Romeinen humanitas noemden zou ondenkbaar zijn zonder de eis zich verre te houden van de massacultuur in de theaters van de wreedheid. Zou de humanist zelf een keer in de brullende menigte verdwaald raken, dan alleen om vast te stellen dat ook hij een mens is en daarom door de bestialisering geïnfecteerd kan worden. Hij keert uit het theater terug naar huis, beschaamd om zijn onwillekeurige deelname aan de infecterende sensaties, en is nu geneigd toe te geven dat niets menselijks hem vreemd is. Maar daarmee is gezegd dat menselijkheid erin bestaat, ter ontwikkeling van de eigen natuur voor de temmende media te kiezen en van de ontremmende af te zien.

Sloterdijk verwijst naar een mediaconflict: het boek versus het amfitheater. In onze tijd hebben we te maken met veel verschillende media (tv/dvd, radio/cd, internet/pc/email/games, telefoon, kranten/tijdschriften/boeken). En in de ogen van veel mensen dragen die media bij tot een verdere bestialisering. Tot nu toe heeft het lezen van de juiste lectuur gediend als tegengif. Maar hoe moet het verder met de humaniteit als lezen en schrijven verdrongen worden door de nieuwe media?

Als Miller de noodklok luidt over onze gesprekscultuur citeert hij niet voor niets Oakshott die zegt dat het gesprek de beschaafde mens onderscheidt van de barbaar. Nu er minder gelezen en geschreven wordt, moet er een nieuw medium gevonden worden om de verwildering tegen te gaan. En dit lijkt Miller te vinden in het spreken. Zo lijkt het goede gesprek, de dialoog, de troonopvolger te worden van de ‘temmende lectuur’.

Leeft een dergelijke verwachting eveneens bij degenen die oproepen tot een ‘interculturele dialoog’? Ik weet het niet. Wat ik wel weet, is dat op deze manier bezien het gesprek een middel wordt tot iets anders, namelijk ‘beschaving’, ‘humaniteit’ of ‘samenleven’. En dat brengt de geschetste gevaren van bevriezing in maniertjes (Swift) en/of instituties (Foucault) met zich mee. Voorlopig lijkt het mij beter om het goede gesprek als een doel op zich te (blijven) beschouwen. Een stellingname die sterk gevoed wordt door de wijsgerige traditie waaruit ik voortkom. Want het gesprek is één van de meest aangename belevenissen in een mensenleven (Montaigne); is iets wat de essentie van ons menszijn raakt (Job, Plato, Arendt) en is iets wat behoedt dient te worden tegen versplating (St. Benedictus) en tegen disciplineren (Swift, Foucault).

** Dit essay vormt de neerslag van een leesgroep tijdens het ISVW-Lustrumsymposium “Europa 90 jaar later; over de westerse zoektocht naar culturele identiteit” oktober 2006.*

Bronnen (in gehanteerde volgorde):

1. Stephen Miller: Conversation; a history of a declining art (2006) Yale University Press, New Haven & London p.296
2. Bijbel/Oude Testament: Job (tussen de 5^e en 2^e eeuw v. Chr) Uitgeverij NBG, Heerenveen, 2004 p.648
3. Plato: Protagoras (ca. 400 v. Chr) Plato Verzameld werk II Vertaald door Xavier de Win, Uitgeverij De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1980 p. 46
4. Benedictus: Regel voor monniken: H. 6: Over de zwijgzaamheid (ca. 535) (St. Willibrords Abdij Doetinchem 1994) p.29
5. Montaigne: Essays III: Over de kunst van het gesprek (1588) Vertaald door Frank de Graaff, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 1993 p. 1088
6. Jonathan Swift: Genteel and Ingenious Conversation (1738) in: Jonathan Swift Major Works, Angus Ross and David Woolley Eds., Oxford University Press, 1984 p. 564
7. Hannah Arendt: Arbeiden, werken, handelen (1964) in: Poliek in donkere tijden, Vertaald door Remis Peeters e Dirk de Schutter, Uitgeverij Boom, Amsterdam 1999 p. 44
8. Michel Foucault: De orde van het vertoog (1971) Vertaald door C.P. Heering-Moorman, Uitgeverij Boom, Meppel, 1976 p. 7
9. Peter Sloterdijk: Regels voor het mensenpark (1999) in: Filosofie; een bloemlezing, De Nieuwe Filosofie, Uitgeverij Boom en Sun, 2005 p. 502

Personalia:

Erik Boers (1960) begeleidt filosofische gesprekken met mensen in organisaties. Dit doet hij vanuit het scholingsinstituut *Het Nieuwe Trivium* (www.hetnieuwetrivium.nl) . Daarnaast is hij docent aan de mastersopleiding *Filosofie in Bedrijf* (VU Amsterdam/Universiteit Utrecht/Radboud Universiteit Nijmegen).

Mailadres: erik.boers@hetnieuwetrivium.nl